

В цілому радянська теорія воєнного мистецтва мала струнку систему поглядів на організацію і ведення оборонної операції і бою, що ґрунтувалася на зрослій матеріально-технічній базі Червоної Армії і врахуванні наступального характеру дій нашого можливого противника. Досвід Великої Вітчизняної війни підтвердив правильність положень, вироблених у передвоєнні роки. Разом з тим ряд положень було в її ході уточнено, основна маса — розвинута і впроваджена в практику збройної боротьби.

Одержано 18.09.89

Разработав теорию глубокой наступательной операции и боя, советская военно-теоретическая мысль завоевала широкое мировое признание. К сожалению, во второй половине 30-х годов вследствие развернутых сталинским руководством массовых репрессий в Вооруженных Силах СССР советскому военному искусству был нанесен жестокий удар. Труды репрессированных военных теоретиков изымались из обращения, объявлялись вредными. Однако ход событий в мире обуславливал неизбежное «восстановление в правах» их творческого наследия и дальнейшее развитие на этой основе советской военной науки. Значительную роль в этом сыграло совещание высшего начальствующего состава Красной Армии, проходившее 23—31 декабря 1940 г.

А. Понпе (Польша)

Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р.

Наприкінці 80-х років Х ст. між Руссю і Візантією склалися політичні відносини, які прискорили введення християнства на Русі. В 987 р. у Візантійській імперії спалахнуло повстання проти Василя II під проводом Варди Фоки, який оголосив себе імператором. Василь II звернувся до князя Володимира по допомогу, висловлюючи готовність віддати за нього заміж свою сестру Анну. Автор статті спробував дещо інакше подати хід подій, які сприяли зближенню між Константинополем і Києвом і перетворенню Русі в християнську державу.

Створена більш як через сто років після подій 987—989 рр. літописна повість про хрещення Русі і покладена в її основу так звана корсунська легенда не є, на нашу думку, вірогідним джерелом про цю подію. Так само не підтверджується, що Володимир здобував візантійське місто, лояльне до імператора Василя II. Хронологія подій, а також інші дані про Корсунь*, приводять до висновку, що в 986—989 рр. він опинився в таборі ворогів законного імператора. Руські війська діяли на Кримському півострові на тих же підставах і з тією ж метою, що і їхні товариші по зброї, вислані 988 р. князем Володимиром на допомогу Василю II в його боротьбі з бунтівними феодалами¹.

* Літописний Корсунь — візантійський Херсон, він же — античний Херсонес Таврійський — давнє місто-держава на південно-західному березі Криму. Руїни міста — за 2 км на захід від сучасного Севастополя.

¹ Див.: Поппэ А. В. О причине похода Владимира Святославича на Корсунь 988—989 гг. // Вестн. Московского ун-та: История. — 1978. — № 2. — С. 45—58. Викладена тут точка зору, за невеликими винятками, не прийнята або пройшла непоміченою. У переважній своїй більшості автори останніх публікацій продовжують дотримуватися традиційної точки зору про роль Корсуна в хрещенні Русі. Пор. наприклад: Брайтчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988. — С. 151—159; Зубарь В. М., Павленко Ю. В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. — Киев, 1988. — С. 174—185; Рапов О. М. Русская церковь в IX —

Ця в основі своїй відмінна оцінка місця Херсона в подіях 986 — 989 рр. спонукає інакше, ніж це було досі, дивитися на хід подій, які, з одного боку, визволили Візантійську імперію від хаосу громадянської війни, а з іншого — залучили Київську Русь до християнської цивілізації.

Відчутна воєнна, а ще більшою мірою престижна поразка в битві з болгарами 17 серпня 986 р. змусила Василя II переглянути розроблені Цимісхієм принципи політики імперії щодо Болгарії. Молодий імператор вже тоді мав ясно уявляти, що результат подій біля ущелини «Троянові врата» зумовлений не тільки успіхами болгарського меча, а й інтригами тієї частини вищої військової аристократії, яка, позбавлена впливу або залякана на своїх посадах, вважала, що недовірливому і занадто самостійному, але не досвідченому у воєнних справах імператору потрібен такий урок². Він же, жадаючи реваншу, не хотів іти на поступки вищому командуванню (його недовіра до нього, як виявилось, була небезпідставною) і мусив придивлятися до союзника, здатного приборкати бунтівливих болгар. Досить недавнє завоювання Болгарії Святославом підказувало крок до поновлення рішень трактатів 944 р. і 971 р., якими передбачалися збройні акції з боку Русі проти ворогів Візантії. Очевидно, одразу ж після невдалого відступу з Болгарії у Василя II й виникла думка про наведення контактів з Києвом. Через кілька місяців по тому, коли візантійська аристократія осмілила і відкрито виступила проти македонської династії, Василій був готовий на все, щоб не допустити політичних інтриг з її боку, але вже не мав іншого виходу.

Після того, як стало відомо про розгром військ Василя болгарами, проти імператора в грудні 986 р. повстав Варда Склір. Підтриманий у Багдаді еміром Самсамом ад-даула Марзубаном з династії Бундів на початку лютого 987 р. Склір дістався Мелітени і проголосив себе імператором³. За допомогою загонів на вербованих арабських кочівників і курдів, але передусім завдяки підтримці з боку вірменського населення східних провінцій Візантії Склір швидко поширив свої володіння, в межах яких ще того ж місяця опинилася Севастія. Її митрополит Феоділакт змушений був втекти від помсти вірменського населення міста до столиці, де імператор доручив йому незабаром спеціальну місію. Василій II звернувся за допомогою до сильно підозрюваного в участі у змові 985 р. талановитого воєначальника і водночас честолюбного політика Варди Фоки, який вже одного разу переміг Скліра в 979 р. Василій ніколи не довіряв Фоці, але не мав вибору і розраховував, можливо, на незгаслі антипатії між двома давніми суперниками. У квітні 987 р. імператор повернув Варді Фоці титул domestikа Сходу і довірив йому головне командування над спрямованою проти Скліра армією, що складалася з грецьких та іверійських (грузинських) частин. Фока не додержав даної імператорові священної присяги. Не гаючи

первой трети XII в.: Принятие христианства.— М., 1988.— С. 221—225, 236—240. Названі праці викликають заперечення насамперед в джерелознавчому плані. До питання про місце Херсона у візантійсько-руських відносинах останньої чверті X ст. автор повернеться в окремій статті.

² Див.: Лев Діакон. История / Перевод М. М. Копыленко.— М., 1988.— С. 89—90; Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца: Извлечения из летописи Яхъи Антиохийского.— СПб., 1883.— С. 20—21, 172—174; Ioannis Scylitzae synopsis historiarum.— Berlin; New York, 1973.— P. 331—332; Пор.: Васильевский В. Г. Труды.— СПб., 1908.— Т. 2.— С. 84—87; Златарски В. История на Българската държава през средните векове.— София, 1971.— Т. 1.— Ч. 2.— С. 635—641; Каждан А. Социальный состав господствующего класса Византии 11—12 вв.— М., 1974.— С. 206—209, 255—256; Ostrogorski G. Dzieje Bizancjum.— Warszawa, 1968.— S. 252—257.

³ Див.: Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца.— С. 22; Всеобщая история Степаноса Таранского, Асохика по прозванию — писателя XI столетия. / Перевод Н. Эмнна.— М., 1864.— С. 177 (далі — Асохик). Вірменський текст видавався двічі (СПб., 1885; Париж, 1859) і перекладався російською, німецькою і французькою мовами.

часу, він уже в травні почав переговори із Скліром за посередництвом Костянтина — брата останнього і свого швагра. Після уладнання непорозумінь щодо поділу імперії відбулося дві зустрічі обох претендентів на трон. Під час другої зустрічі Варда Фока підступно ув'язнив Варду Скліра. Після цього він виступив відкрито, оголосивши себе імператором: за Іоанном Скілицею — 15 серпня, за Ях'єю — в день Воздвиження Христа Господнього — 14 вересня 987 р. Ця перша дата з урахуванням того, що інформація візантійського хроніста не є такою докладною, як арабського історика з Антіохії, могла стосуватися ув'язнення Скліра. Тим більше, що між заточенням останнього у фортеці Тиропіон, недалеко від Іконія, і проголошенням Фоки імператором, яке відбулося при дворі кападокського сановника Євстафія Малейна, мав пройти певний час. Перша зустріч у Джейхані, на середині шляху між Антіохією і Мелітеною, сталася не пізніше, ніж на початку липня, можливо, в червні. Однак самі переговори і угода, укладена між обома Вардами, припадали б десь на травень — червень. У той самий час про зраду Варди Фоки довідався Василій II. Достовірну інформацію про таємні переговори між двома узурпаторами імператор почув з уст сина Скліра — Романа, який не вірив Фоці і, запідозривши його в підступних намірах, спрямованих проти його батька, подався до Константинополя⁴.

Найкращі бойові частини візантійської армії — вірменські, що ставили на Скліра, та іверійці, що стояли на боці Фоки, опинилися в руках противників Василя II. Через вороже ставлення військової і земельної аристократії, опозицію церкви і недобррозичливі настрої населення імперії Василій не сумнівався, що союз проти нього двох Вардів означає початок кінця його панування. Він вживав усіх заходів, щоб перешкодити взаємодії всіх цих грізних сил. Однак для врятування трону необхідно було протиставити арміям узурпаторів іншу силу, здатну викликати повагу. І хоча невідомо про переговори з руським володарем (що здається мало ймовірним), вісті зі сходу не залишали часу на вагання. Дипломатичну місію було наділено повноваженнями, які мали забезпечити не тільки успіх в одержанні військових підкріплень, а й у повному схиленні Володимира на бік македонської династії. Ця місія, очевидно, вирушила після того, як узимку надійшли вісті про виступ Скліра, найпізніше — після одержання імператором звістки про зраду Варди (що готувалась), тобто в травні — червні 987 р. — час, найбільш сприятливий для мореплавання. Подорож могла тривати близько 40—50 днів⁵. Таким чином, місія прибула до Києва десь у липні — серпні. Вона могла прийти й восени, але наведені нижче дані свідчать про те, що головна місія, яка уклала союзницький трактат, зупинилася в Києві не пізніше й не раніше, ніж протягом літніх місяців 987 р. У будь-якому разі версія, що побутувала серед науковців досі і обгрунтовувалася часовим перебігом подій у Яхії, про вислання місії до Києва тільки тоді, коли війська Варди Фока дійшли до вод, які відділяють Європу від Азії, є неприйнятною⁶.

Якщо попередні спроби здобути руську військову підтримку мали на меті операції проти Болгарії, принаймні на рівні, який забезпечив би імперії відносний спокій у європейських провінціях під час дій проти Скліра, то влітку 987 р. візантійський імператор розраховував на

⁴ Див.: Лев Діакон. *История*.— С. 90; Розен В. Р. *Указ. соч.*— С. 3, 12, 20, 22—23; Асохик.— Кн. 3.— § 15, 25.— С. 135, 148; Михайл Пселл. *Хронография*. / Перевод М. Любарского.— М., 1978.— С. 9—11; Scylitzae synopsis.— Р. 324—327, 332, 335—336.

⁵ Див.: Порре А. *La dernière expedition russe contre Constantinople // Byzantinoslavica*, 32.— 1971.— Р. 239—245; Поп.: Ludwig P. *Untersuchungen, über die Reise- und Marschgeschwindigkeit im XII und XIII Jahrhundert*.— Berlin, 1987.— С. 21, 122, 131—132, 144, 155—159, 163, 184—185.

⁶ Див.: Порре А. *The Political Background to the Baptism of Rus // Dumbarton Oaks Papers*, 30.— 1976.— Р. 226—227, 235. Там же читач знайде докладнішу аргументацію представлених тут поглядів.

значно більше і по жертвував теж значно більшим. Звідси і ранг місії мусив відповідати меті, якої хотілося досягти. До складу місії входив, а, можливо, й стояв на чолі Феофілакт — митрополит севастійський. Вплутаний у бурхливі конфлікти з вірменським кліром Севастії, він після вибуху повстання Скліра навесні 987 р. сховався в столиці і зв'язав свою долю з долею македонської династії.

Якщо з легенди, поданої Асохіком, вилучити факт місії митрополита Севастії у справі заміжжя сестри Василя і зіставити його з подіями 986 р. і 987 р., а також із заснуванням митрополії Русі між 970 р. і 997 р. та переведенням Васиєм митрополита севастійського Феофілакта на кафедру митрополії Русі, то виявиться, що відданий імператору церковний сановник як ніхто інший підходив для доручень і дипломатичних, і місіонерських. Досягнуті ним результати сприяли тому, що він став першим послом імперії при дворі руського князя і першим керманічем руської церкви⁷.

Три вузлові справи були предметом розмов і рішень візантійської і руської сторін. Володимир заявляв про готовність прийняти хрещення від свого імені і своїх підданих — «боярів і всіх людей землі руської». З метою насадження і зміцнення християнської віри було вирішено створити відокремлену руську церковну провінцію — митрополію, юридично зв'язану з патріархатом Константинополя. Візантійська сторона брала на себе справи її організації. Руський володар забезпечував свою опіку і умови для діяльності митрополії. Царі Василій і його брат Костянтин через послів висловлювали бажання поріднитися з руським князем, видати за нього свою сестру Анну, як тільки він стане християнином. Володимир зобов'язувався подавати військову допомогу в боротьбі з усіма ворогами імперії: передусім якнайшвидше відправити до Царгорода кількатисячну дружину; почати у відповідний час збройні дії проти Херсона, який перекинувся на бік узурпаторів.

Головні пункти укладеного союзу мали супроводжуватися іншими, додатковими, але дуже істотними в повсякденних візантійсько-руських контактах, як свідчать трактати X ст., що збереглися.

У дослідників завжди викликало подив, що найважливіша постановка цього трактату, який не зберігся, не дістала ні найменшого відгуку у візантійському письменстві X—XI ст. Очевидно, пояснення треба шукати в тому, що, оскільки широкі кола візантійської громадськості були занепокоєні присутністю дружин з півночі, не дуже вірили в прийняття Руссю нової віри, остільки офіційні придворні кола стояли на тому, що хрещення Русі було вже давно звершеним фактом. Свідчення на користь цієї точки зору знаходимо у посланні патріарха Фотія від 867 р. і в написаному Костянтином Багрянородним близько 950 р. житті Василя I⁸. Очевидно, діючий у Києві християнській общині приписували у той час більше, ніж це було насправді, значення. Така інтерпретація цілком зрозуміла, адже не годилося признаватися, що під Абідосом в день, який, за Пселлом, вирішив майбутнє імперії, найбільший серед християнських володарів змушений був спертися на язичницьку Русь у боротьбі проти своїх одновірних підданих. Тому в Константинополі для збереження пристойності Русь було трактовано як християнську державу, а в самій Візантії досягнуте порозуміння представлене як особисте хрещення Володимира разом з ще не охрещеними його підданими, а також як затвердження юридично-організаційних положень щодо статусу церкви на Русі.

⁷ Див.: Асохик.— Кн. 3.— § 20, 22, 24.— С. 142, 175, 177; Поппе А. Заснування митрополії Русі в Києві // Укр. іст. журн.— 1969.— № 6.— С. 91—105; Порре А. The Original Status of the Old-Russian Church // Acta Poloniae Historica, 39.— 1979.— P. 20—35.

⁸ Epistola XIII.— § 35 // Partologia Graeca.— Т. 102.— Col. 736 d.— 737 a; Theophanus Continuatus.— Vopnae, 1838.— P. 342—343 (De Basilio Macedone V, § 97). В українському перекладі див.: Грушевський М. Віймки з жерел до історії України-Руси до половини XI віку.— Львів, 1895.— С. 34, 61.

Велике значення мало встановлення строків реалізації досягнутої між Руссю і Візантією згоди. Для візантійської сторони найважливішим було якнайшвидше прибуття до Константинополя сильного руського війська. Якщо союз був укладений, як ми гадаємо, в серпні—вересні, то до настання весни, поки не припинилася навігація, практично ще можна було чекати на прибуття підрозділу кількох сот воїнів. Однак для приготування і виїзду армади, яка б налічувала кілька тисяч чоловік, потребувався значно більший час. Напевне, стільки й налічувала розкидана по території неосяжної держави воєнна дружина руського князя. Володимир не міг залишитися без своєї збройної сили, що охороняла безпеку його краю. Отже, він мусив виставити додаткові військові частини, стягуючи їх з різних кінців держави, а найманих варягів, можливо, аж зі Скандинавії. Потрібно було багато часу, щоб відповідно спорядити такий експедиційний корпус, при цьому — сплавити корабельний ліс, збудувати і оснастити відповідним обладнанням близько 120 великих човнів, здатних до річкового і морського плавання, кожний із 40—60 воїнами на борту. Згоди в Києві було досягнуто не пізніше, як у вересні. Тоді Володимир мусив віддати всі розпорядження, щоб устигнути своєчасно спорядити такий корпус. Отже, наприкінці квітня чи в травні, коли високий рівень весняних вод полегшував переправу через дніпрові пороги важких бойових човнів, корпус міг вирушити в дорогу. Шлях униз по Дніпру був легшим. Воєнний флот, що рухався швидко, міг подолати відстань від Києва до Константинополя за 26—30 днів⁹. Навіть при дещо повільнішому темпі можна було чекати його на Босфорі протягом червня.

Неважко визначити, коли ж прийняли хрещення Володимир і його піддані — можновладці, княжа дружина, а також населення Києва. При цьому слід враховувати, що частина суспільної верхівки разом з її клієнтурою і купецтвом вже була християнською. Візантійська місія дала змогу завершити обряд хрещення у відповідному часі, перед прибуттям порфіроносної Анни на Русь. Найбільш ранньою датою могло бути літо 988 р.

Видання заміж дівчини з імператорської родини майже через рік після укладення угоди може здатися мало правдоподібним, якщо зіставити його зі стараннями правителів Германської імперії Оттонів. Три роки Оттон I вів переговори з Нікіфором Фокою про видання порфіроносною за свого сина, і все — без успіху. Його посланця, єпископа Кремони Людпранда, під час аудієнції в царському палаці у 968 р. повчали: «Це нечувана річ, щоб порфіроносна з порфіроносних, це значить народжена в пурпурі дочка в пурпуріродженого була віддана чужим». Більше шести років потратив Оттон III, щоб висватати дочку імператора¹⁰.

Якщо ж ініціативу брав у свої руки сам імператор, то справа просувалася значно швидше. Так, через півтора року дійшло до одруження Оттона II з Феофано, щоправда, не порфіроносною, а тільки родичкою I. Цимісхія. Стоячи перед необхідністю згрупування всіх військових сил Болгарії у боротьбі проти Святослава, він визнав недоцільним продовження збройної конфронтації із Західною імперією в Італії. Отже, у вересні 970 р. Цимісхій почав переговори з Оттоном I, а наділена відповідними повноваженнями візантійська місія не тільки домовилася про припинення воєнних дій, а й тієї ж осені уклала узгоджений до подробиць шлюбний контракт. Наприкінці 971 р. Феофано вирушила на захід, а 14 квітня 972 р. в Римі відбувся її шлюб з Оттоном II¹¹.

⁹ Див.: Poppe A. La dernière expedition... — P. 244—245, 249.

¹⁰ Див.: Schramm P. E. Kaiser, Könige und Päpste, III. — Stuttgart, 1969. — S. 204—208, 218—220, 235—238; Ohnsorge W. Die Heirat Kaiser Ottos II mit der Bysantinerin Theophano (972) // Branschweigisches Jahrbuch, 54. — 1973. — S. 25—34.

¹¹ Ohnsorge W. Op. cit. — S. 35—60.

Часткові труднощі, які змусили Цимісію переглянути політику свого попередника щодо Оттонів, не можна навіть порівняти з тим становищем, у яке потрапив Василій II. Події 986—987 рр. призвели до того, що він став царем без царства. В азіатських провінціях його імперії господарював бунтівливий Варда Фока, на значній же частині європейських — панували болгари. Вірменські та іверійські частини підтримували узурпатора. Василій не міг також спиратися на греків. Як писав Пселл, переважна більшість армії стояла за Вардою Фокою, якого підтримували також найбільш впливові роди. Василій усвідомлював, що серед ромеїв не всі йому вірні¹². Для того, щоб урятувати свій трон, він не міг зважати на жодну традицію. Його не могло також спинити застереження його діда, який накликав анафему на того, хто, порушуючи традицію й імператорське право, схилиться до прохання «невірних і гідних презирства мешканців півночі» про поріднення з імператором ромеїв¹³. Повною мірою усвідомлюючи ступінь власної небезпеки і загрози для самої македонської династії, він вирішив зламати дотримуване доти правило не видавати заміж за кордон імператорської дочки. Уклавши угоду про одруження Анни з Володимиром, він був глибоко зацікавлений в доведенні її без зволікань до кінця. Завдяки присутності сестри в Києві він міг бути певним у дійовій підтримці з боку швагра, міг безбоязно спиратися на руські частини, що прибули для придушення повстання феодалів. Імператор Василій і його оточення добре пам'ятали урок, даний візантітям кільканадцять років тому Святославом Ігоровичем. Запрошений для заспокоєння болгарів і щедро винагороджений, руський князь продемонстрував тоді власні честолюбні плани. Думка про нове запрошення Русі на допомогу мала, таким чином, викликати певні побоювання. Однак іншого виходу не було, щоб запобігти несподіванкам з цього боку і забезпечити собі тривалу військову допомогу. Найвірнішим засобом було поріднення обох династій. Таким чином, не руський князь домігся цього зв'язку, а власне імператор в ситуації, що склалася, став ініціатором одруження Володимира і Анни. Отже, корсунська легенда в цьому світлі більше дотримується імперіальної матримоніальної доктрини, ніж історичної дійсності.

Для Володимира близькість дати одруження була дуже бажаною. Те, чого не могли досягти інші християнські правителі, ставало можливим для нього — язичника, честолюбного будівника великої і складної держави, однак, усе ж варвара в очах спадкоємців Римської імперії. Старання Оттонів і їхній напівуспіх в одруженні з непорфіроносною Феофаною були сприйняті, як свідчив німецький хроніст Тітмар, з незадоволенням великою частиною знаті імперії Оттонів. Не були вони таємницею й для двору в Києві, що не цурався міжнародних контактів. Відомості про хрещення нових і нових слов'янських та скандинавських династій могли посилити почуття ізоляції і бажання відкрити Русь для християнського світу, що підкріплювалося вже наверненим у християнство оточенням київського правителя. В цій ситуації вже давно продумане і визріле рішення про прийняття хрещення в світлі пропозиції про поріднення з імператором ромеїв мало особливу притягальну силу. Київський князь, вводячи Русь у коло християнських держав, не тільки входив до європейської родини правителів, а завдяки одруженню з порфіроносною, одразу посідав у цій ієрархії чільне місце¹⁴. Зв'язок між обома династіями — македонською і Рюриковичів — полегшував шлях до християнізації Русі.

¹² Михаил Пселл. Хронография.— Кн. I.— § 10, 13.— С. 9, 10.

¹³ Константин Багрянородный. Об управлении империей / Изд. Г. Ливантин, А. П. Новосельцев.— М. 1989.— С. 54/55 (§ 13). Пор.: Острогорски Г. Византија и Словени.— Београд, 1970.— С. 140—142.

¹⁴ Ostrogorsky G. The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order // The Slavonic and East European Review, 35.— 1956.— P. 5—14; Wasilewski T. La

Оскільки обидві сторони були однаково зацікавлені в якнайшвидшій реалізації досягнутого порозуміння, то тієї ж осені руська місія мусила відправитися до Константинополя сватати Анну. В присутності місії трактат мав бути ратифікований самим імператором¹⁵.

Про те, що цей кортеж у жовтні, найпізніше на початку листопада прибув до столиці імперії, свідчить також одержання дворами Західної Європи вже в січні 988 р. відомостей про досягнення успіху сватами Володимира. На час укладення візантійсько-руського союзу, на нашу думку, крім того, проливає світло відхилений замір короля Франції Гуго Капета взяти порфіроносну царівну в дружини для свого сина Роберта¹⁶. Лист у цій справі до візантійських імператорів (тобто Василя і його брата Костянтина), написаний після коронації Роберта (25 грудня 987 р.), швидше за все, не був висланий, оскільки звістка про те, що Анну видають заміж за руського правителя, дійшла до французького двору незабаром після написання листа. Таким чином, звістка та мала вийти з Константинополя не пізніше як на початку листопада (два місяці пішло на подолання відстані близько 1650 км). Отже, все це свідчить про те, що візантійсько-руська угода була укладена в Києві не пізніше вересня 987 р.

Звернення в ході громадянської війни до зовнішньої сили не могло не викликати резонансу серед громадськості імперії. Крім того, неспокій посилювали противники македонської династії. Він поширився і на лояльні до панівних кіл верстви. Навіть після перемоги введення руських військ викликало побоювання, які висловив, хоча і непрямо, Лев Диякон у своїй «Історії», написаний в середині 90-х років X ст. Він належав до придворних кіл, але не був апологетом Василя II¹⁷. Те, що історик обминув мовчанням факт присутності русів під Хрисополісом і Абідосом, а також одруження порфіроносної Анни, треба розуміти як осуд ним тих методів, до яких вдавався імператор, щоб урятувати трон. Завоювання Херсона «тавроскіфами» Лев тлумачив як ще одне нещастя. Він жахався здачі цього грецького міста на милість і здобич «варварів», жорстокість яких глибоко засіла в його пам'яті. Лев Диякон, не шкодуючи похвал для імператора Фоки і пишучи вже після громадянської війни, яка закінчилася перемогою Василя, малює мало привабливу картину, яка дуже відрізняється від благополучних часів правління Фоки і Цимісхія (963—976 рр.). Багато уваги історик приділив візантійсько-руській війні в Болгарії. При цьому треба підкреслити, що незалежно від джерел, якими він користувався, писав він про неї з перспективи років і, що важливо, в часи, коли руси перебували вже в іншій ролі на землях імперії. Подаючи численні подробиці ексцесів під час кампанії Святослава в 969—971 рр., Лев Диякон показав русів як зловісного і небезпечного противника, що становив загрозу для сусідів.

Песимістичне уявлення про майбутнє імперії виніс з часів громадянської війни не тільки Лев Диякон. У написаних в 986—990 рр. поетичних творах Іоанна Геометра ідеалізований портрет Никифора Фоки і держави періоду його правління контрастував з імперією, що перетворювалася на руїни¹⁸. Країну гнітила братовбивча війна, в якій «брат,— як писав поет,— заміряється сокирою в груди брата», а «бла-

place de l'Etat russe dans le monde Byzantine pendant le haut Moyen-Age // Acta Poloniae Historica, 22.— 1970.— P. 43—51.

¹⁵ Тут належить прийняти процедуру, подібну до відомої нам з порозуміння Цимісхія з Оттоном I. Пор.: Ohnsorge W. Op. cit.— S. 35, 37.

¹⁶ Porre D. i A. Dziewosłoby o porfirogenetkę Annę // Cultus et Cogitio: Księga ku czci A. Gieysztor.— Warszawa, 1976.— S. 451—468.

¹⁷ Сюзюмов М. Я. Лев Диякон и его время // Лев Диякон. История.— С. 143—146, 149—156; Иванов С. А. Полемическая направленность «Истории» Льва Диякона // Византийский Временник, 43.— 1982.— С. 74—80.

¹⁸ Васильевский В. Г. Труды.— Т. 2.— С. 112—113; Scheidweiler F. Studien zu Johannes Geometres // Byzantinische Zeitschrift, 42.— 1952.— S. 300—319; Porre A. The Political Background.— P. 213—216.

городні міста принижені і витоптані ногами чужоземців». Іоанн Геометр часто нарікав на занепад освіти, науки і мистецтва. Від Пселла також відомо, що Василій презирливо ставився до вчених і літераторів, отже, не дивно, що ці, останні, не відчували до нього симпатії й не вірили йому як правителю. У вірші, написаному одразу після землетрусу 25 жовтня 989 р., а отже, через півроку після Абідоса і вже після складення зброї Вардою Скліром (11 жовтня 989 р.), поет ніби не помічає успіхів Василя, а бачить свою країну, змученою поразками, посухами і грабунками.

Нехить до руських пришельців дуже гостро була висловлена в поетичній епітафії Нікіфора Фоки. Поет закликає вбитого імператора воскреснути і захистити своє місто від русів:

Збройні сили русів виступають проти нас,
Плем'я скіфів жадає вбивств,
Чужоземці плюндрують наше місто —
Ті, яких колись сама твоя статуя
Перед міськими брамами Візантія наповнювала жахом¹⁹.

Вірш, на нашу думку, викликаний присутністю допоміжного руського корпусу в Константинополі у 988—989 рр. Що ж роблять руси в столиці? Незважаючи на свою кровожерливість, просто задовольняються грабінництвом. Перебування чужих військ, навіть союзницьких, завжди було клопітливим для влади і тяжким для населення країни. Руські воїни не становили при цьому винятку, хоча поет, здається, перебільшував, узагальнюючи окремі ексцеси (чи то під впливом власних переконань, чи то чуток, спеціально поширюваних силами, ворожими Василю, або тими, що недоброзичливо ставилися до його політики). Ці сили, намагаючись заручитися підтримкою суспільства, не жалували нових союзників імператора, пригадуючи їхні давні жорстокості. Для збудження візантійців достатньо було нагадати про відоме нам з розповідей Диякона садження тисяч жителів Філіппополя на кіл у 970 р., зроблене за наказом Святослава. Якщо поет і не брав безпосередньої участі в посиленні конфронтації між Васиєм II і Вардою Фокою, то, без сумніву, він був прихильно настроєний до племінника (Варди Фоки), героя своєї поеми (Никифора Фоки) і, турбуючись про свою вітчизну, рішуче засуджував втручання в її долю чужих сил.

Ще повніше відбиває тогочасні настрої суспільства «Родовідна Константинополя» — своєрідний путівник по історії і пам'ятках його старовини. Так, щодо статуї вершника на форумі Таурус у путівнику сказано, що один з барельєфів на цоколі пам'ятника свідчить про «останні дні міста, коли руси будуть його руйнувати»²⁰. Виникнення легенди про знищення міста, підготовлене русами, сягає подій несподіваного нападу їх на Константинополь у 860 р. Для нас тут є важливим те, що легенда існувала й тоді, коли цей путівник складався, тобто в 989—990 рр. Незважаючи на вже укладений з Києвом союз, і в той самий час, коли добірні руські частини воювали на болгарському і сирійському фронтах, повертаючи імперії її колишню славу і силу, мандрівник, проведений на форум Таурус, слухав той же незмінний коментар. Викликає сумнів, щоб розквартировані в столиці у 988 р. руські війська насолити її мешканцям такою мірою, щоб це викликало апокаліптичне бачення кінця міста. Однак знаменно, що пов'язана зі зростанням есхатологічних вірувань обсесія пророцтв «про кінець міста і кінець світу» вказувала власне на русів як виконавців вироку²¹. Отже,

¹⁹ Scylitzae synopsis.— P. 282. Пор.: Васильевский В. Г. Труды.— Т. 2.— С. 114—115; Sevčenko I. Poems of the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Scylitzes // *Dumbarton Oaks Papers*, 23/24.— 1969/70.— P. 189—191, 223.

²⁰ *Patria Konstantinopoleos*/Ed. by Th. Preger // *Scriptores Originum Constantinopolitanum*.— Leipzig, 1907.— V. II.— P. 176; Berger A. *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*.— Berlin, 1988.— B. 1.— S. 323—324.

²¹ Diehl C. *De quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople // Byzantinische Zeitschrift*.— B. 30.— S. 194—195; Vasiliev A. *Medieval Ideas*

ставлення до русів залишалося таким же, як і в часи громадянської війни. Події, завдяки яким пізніше історіографи приписали Василю II заслуги у відродженні могутності імперії, перед його сучасниками поставали у темних барвах. Не підлягає сумніву, що нова політика Василя щодо Києва викликала у візантійців невіру і побоювання за майбутнє імперії, а в народному середовищі була перекладена на мову есхатологічного пророцтва.

Імператор і його прибічники, звичайно, намагалися переконати суспільну думку в необхідності досягнутого союзу. На користь цього твердження свідчить переказ Псевдо-Сімеона про русо-дромідів, який історики останнім часом небезпідставно пов'язують з подіями 988—989 рр. Цікавою в ньому є мотивація присутності руської дружини: «Руси швидко з'явилися на заклик тих, хто, пізнавши Прозріння боже, використали їх і затримали під своїм головуванням»²². Вже з посилання на прозріння видно, що допомога з боку Русі для візантійської громадськості була шоком. Можна тому дивуватися енергії і рішучості Василя, який, не зважаючи на настроєну проти нього більшість громадськості, зміг діяти своєчасно, хоча, власне, часу могло йому й бракувати. Імператор добре усвідомлював, що розв'язка настане на полі битви, і все ж намагався вже після укладення трактату в Києві повернути на свій бік або принаймні нейтралізувати церковні кола.

4 березня 988 р. Василь скасував едикт Никифора Фоки від 964 р., спрямований проти церковного і монастирського майна²³. Щоправда, Іоанн Цимісхій зробив те ж саме ще у 969 р., але малося на увазі письмове підтвердження його анулювання. Василь зробив це з готовністю з наміром припинити звинувачення противників, а разом досяг і додаткового ефекту, оскільки анульований акт нагадував, що в часи правління дядька Василя майнові справи зовсім не велися на користь церкви. Про те, що Василь, анулюючи едикт 964 р., керувався тактичними міркуваннями, свідчить виданий вже після перемоги указ 996 р., відверто спрямований проти великої світської і церковної власності. Вона мала характер репресалій щодо сил, які під час громадянської війни підтримали узурпаторів.

Крім головного дипломатичного кроку, який забезпечив Василю допомогу Києву, з інших його кроків на міжнародній арені треба назвати укладення між вереснем 987 р. і квітнем 988 р. миру з халіфатом Фатимідів у Єгипті²⁴. Не було випадковістю, що в час, коли східні землі імперії знаходилися під владою Фоки, Василь вислав до Каїра місію і погодився, як твердять арабські історики, на тяжкі умови. Ідучи на територіальні поступки, він міг розраховувати, що це викличе воєнні акції з боку арабів, які скують частину сил Фоки на сирійському кордоні. Він не вагався у виборі засобів, які мали служити його перемозі. Не вагався також пожертвувати для цього і власною сестрою. Коли в гру входило «бути чи не бути», йому ніколи було слухати велінь традиції.

В часи, коли імперія страждала від громадянської війни, відбулося три події різної ваги: хрещення Русі, одруження Володимира з Анною, а також облога і здобуття руськими військами Херсона. Корсунська легенда як історичне джерело про хрещення Русі викликає сумнів і щодо перебігу та місця подій. Проти того, що хрещення і одруження

of the End of the World: West and East // Byzantion, 16.—1942—1943.—P. 462—470—471, 478—479, 487—495; Shepard J. Some Problems of Russo-Byzantine Relations.—S. 860—1050 // The Slavonic and East European Review, 52.—1974.—P. 12—13.

²² Markopoulos A. Encore les Ros-Dromitai et le Pseudo-Symeon // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 23.—1974.—P. 97.

²³ Dölger F. Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, 1.—München, 1924.—B. 1.—№ 726, 772, 783.

²⁴ Ibid.—N 770; Розен В. Р. Указ. соч.—С. 202—205; Canard M. Histoire de la Dynastie des H'amdaniid de Yazira et de Syrie.—Algiers, 1951.—V. 1.—P. 853—855.

Володимира з порфіроносною царівною відбулося саме в здобутому Херсоні, свідчить не тільки весь хід висловлених нами міркувань, а також аналіз інших руських джерел. Корсунська легенда відводила від справжніх мотивів дій русів проти Херсона. Вона переказала ще свіжі в XI ст. подробиці, пов'язані з облогою і здобуттям міста та з його участю в християнізації Русі. Разом з церковним начинням й іконами, конче необхідними для нових святинь, у Київ помандрували, безперечно, не з власної волі й численні «корсунські попи».

Навіть якщо відмовитися від давно прийнятого датування (квітень 989 р.) згадуваних Дияконом вогняних стовпів на небі, то, поза сумнівом, візантійський історик зближує падіння Херсона з часом (до? після?) проходження комети наприкінці липня — серпня 989 р. і землетрусом у Царгороді з 25 на 26 жовтня того ж року²⁵. Та й відмовившись від квітневих небесних явищ як предзнаменування взяття Херсона, можна вважати, що саме перемога імператора Василія у квітні визначила падіння бунтівного міста. Звістка про поразку і смерть узурпатора Варди Фоки у битві біля Абідоса 13 квітня 989 р., без сумніву, ослабила волю захисників обложеного Херсона і сприяла здачі його швагрю переможця.

Виходячи з того, що руські війська прибули під мури міста водним шляхом і облога була тривалою, можна зробити висновок, що вона розпочалася не пізніше як восени 988 р. За статтею 8-ю трактату 944 р. передбачалося, що коли «Корсунська країна» вийде з-під влади імперії, тоді можна руському князю її «воювати» (тобто грабувати), і він може розраховувати на візантійську допомогу*. Цей параграф добре ілюструє політику візантійських імператорів щодо бунтівного міста. Нова зрада сприяла тому, що він знову став актуальним. Василій II постановив зламати політичні амбіції Херсона. Щоб покарати місто, він цілком свідомо віддав його на пограбування і знищення. Як свідчать сліди руїн і згарищ, загарбники зробили це, коли місто вже підкорилося і відкрило брами. Незважаючи на те, що воно не прийшло повністю в занепад, однак, колишньої пишності, ні з точки зору залюднення, ні господарського значення воно вже ніколи не досягло²⁶.

Відтворюючи порядок подій, пов'язаних із «хрещенням Русі», неможливо не дослідити збіг деяких установлень з переказом «Пам'яті і похвали князю Володимирі»: «Після святого хрещення жив блаженний князь Володимир 28 років. Наступного після хрещення року він ходив до порогів, на третій — Корсунь-град здобув»²⁷. Відмінності в порядку і хронології поданих у ній подій порівняно з «Повістю временних літ» наводять на висновок, що використані у компільованій у XIII ст. «Пам'яті і похвалі» літописні записки виводяться з іншої традиції. Вона, як свідчать «житія» Бориса і Гліба, побутувала в Києві у другій

²⁵ Лев Диякон. История.— С. 90—91. Цілком позбавлене підстав твердження О. Рапова, нібито в праці Диякона міститься недвозначна вказівка на взяття русами Херсона після 26 жовтня 989 р., тобто після землетрусу. Методично його спроба хибна і через те, що, відмовляючись від прийнятого датування вогняних стовпів квітнем 989 р., він, проте, не відмовляється від них самих, пропонуючи нову невизначену і ніяким іншим джерелом не підтверджену дату. Таке пізне датування потрібне Рапову для більш пізнього пересування в часі взяття Херсона — до 990 р. Дата падіння Херсона справді може бути предметом суперечки, але її прийоми мають залишатися в межах того інструментарію, який є в розпорядженні історика.

* Докладніше про зміст цієї статті див.: Поппэ А. О причине похода... // Вестн. Московского ун-та : История.— 1978.— № 2.— С. 55.

²⁶ Відсутність власних монет після 989 р. треба пов'язувати, на нашу думку, із скасуванням імператором привілеїв для Херсона на їх карбування. Опубліковані дані досліджень, проведених за допомогою радіоактивного методу С¹⁴, підтвердили, що наприкінці X ст. місто було знищене і лише в другій половині XI ст. почало відроджуватися з руїн (Див.: Фирсов Л. В. Этюды радиоуглеродной хронологии Херсонеса Таврического. — Новосибирск, 1976.— С. 116—146, 154—156).

²⁷ Память и похвала Иакова монаха и житея князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения, 37.—1963.— С. 72.

половині XI ст. Якщо відняти ці 28 років від року смерті Володимира 6523 (1015), то дата його хрещення припадає на 6495 р. (березень 987 р.—лютий 988 р.). Цей же самий рік виходить з переказу про здобуття Херсона на третій рік після хрещення. Рахуючи від 6495, це буде 6497 р.—добре відома дата падіння міста. І, врешті, на 6495 р., як на дату хрещення Володимира вказує ще одна згадка з «Пам'яті і похвали»: «Охрестився ж князь Володимир на десятий рік після вбивства брата свого Ярополка», смерть якого датується 6486 р. (978).

Ця дата хрещення Володимира має всі риси вірогідної традиції. Місія, яка залишилась у Києві після укладення союзницької угоди у вересні 6495 (987), мала досить часу, щоб «огласити», тобто підготувати руського правителя до прийняття християнства. Таїнства хрещення і помазання міг виконати лише архиєрей. Отже, на чолі місії мав бути принаймні один священнослужитель такого рангу. Оскільки не було потреби дуже поспішати, до намірів місії входило надати церемоніалові якомога урочистішого характеру. Днем хрещення обрано, найпевніше, один з найближчих канонічно усталених днів, який би найбільше підходив для хрещення правителя — день Богоявлення Господня. Період оглашення²⁸ Володимира припадав би таким чином на різдвяний піст. Від різдвяних свят могли розпочатися урочисті вступні церемонії, до яких належало, між іншим, і сповідання віри неофітами. При хрещенні давалося нове ім'я. Володимир одержав ім'я Василя — імператора ромеїв, свого швагра і старшого брата в родині правителів. Отже, візантійський імператор патрунував обрядові хрещення руського володаря, був, можна сказати, його хрещеним батьком.

Залишається витлумачити загадкове повідомлення про ходіння Володимира до дніпрових порогів у рік, який розділив дві істотні події в його житті: хрещення 6495 р. і здобуття Херсона в 6497 р. Чи запис джерела зберігся в своєму первісному звучанні? Якщо так, то його стислість свідчила б про те, що запис зроблено тоді, коли причина цієї подорожі князя до порогів була вже очевидною.

Що могло схилити Володимира до неї в наступному після хрещення 6496 р., а точніше в першій його половині, коли Дніпро був ще судноплавний, тобто десь у період від весни до осені 988 р.? Існує припущення, що князь відправився до порогів, щоб прикрити від печенігів переправу корпусу, який вирушав на допомогу Василю. Не можна відкинути його одразу, хоча все ж здається, що кількатисячний корпус не потребував такого прикриття, а тим більше — власної присутності правителя. Скоріше напрошується інше припущення. Володимир відправився до порогів, щоб тут привітати наречену і забезпечити переправу її кортежу. На користь цього припущення свідчать відомі пізніше поїздки руських князів до порогів чи навіть до гирла Дніпра для зустрічі кортежу з княжою нареченою²⁹. Тоді, коли Володимир чекав прибуття Анни на порогах, що охоронялися його воїнами, флотилія руських човнів мала відправитися униз по Дніпру, щоб тут, ближче до гирла прийняти з морських кораблів кортеж порфіроносної царівни. Факт прибуття Анни на Русь наступного календарного року після хрещення Володимира, тобто влітку 988 р., повністю узгоджується із сукупністю висновків про зацікавлення обох правителів у втіленні в життя взаємних

²⁸ Оглашення, або катехумент — час підготовки до хрещення. За Константинопольським евхологієм на підготовку до хрещення йшло близько двох місяців (звичайний строк оглашення — 40 днів). Не було потреби його скорочувати: Володимир пройшов повне оглашення і хрестився з дотриманням усіх церковних правил. Процедура прийняття дорослого язичника в християнську церкву докладно дослідив у ряді статей М. Арранц, вміщених в «*Orientalia Christiana Periodica*» (Т. 48—53, 1982—1987); Див. також його статтю: «Чин оглашення і крещення в Древней Руси» (Символ, т. 19.—Париж, 1988.—С. 69—100).

²⁹ Див.: Полное собрание русских летописей. — СПб., 1962. — Т. 1.—Ст. 340.—341 (далі — ПСРЛ).

зобов'язань. Затягування зв'язку, який цементував цей союз, не мало сенсу для македонської династії.

Якщо все свідчить за прийняття 6495 р. як дати хрещення Володимира, то 6 січня 988 р., здається, є найбільш вірогідним днем цього акту. Однак із святом П'ятидесятниці, яке підходило для хрещення дорослих неофітів (27 травня), ми мали намір пов'язати обряд масового хрещення киян. Опис цього обряду переказала «Повість временних літ»: «Потім Володимир послав по місту гінців, говорячи: «Якщо не прийде хто завтра до ріки, багатий чи убогий, бідний чи невільний — противником моїм буде». Це почувши, люди з радістю йшли, і говорили, радіючи: «Якщо б це було недобре, то не прийняли б його князь і бояри»³⁰. Митрополит Іларіон оцінював цю подію дещо тверезіше: «І ніхто не насмілювався противитись його (Володимира) набожному наказові. І якщо навіть хтось не з бажанням охрестився, то зі страху перед тим, хто це наказав, бо його набожність була пов'язана з владою»³¹.

Слід враховувати, що, за рідкісними винятками, в ранньосередньовічний період звернення до християнства мали не індивідуальний, а груповий, колективний характер. Сприйняття нової релігії не зводилося до визнання нового віросповідання і моральних засад, але саме у зв'язку з дохристиянським світосприйняттям того часу глибоко проникало у повсякденне життя, позбавляючи можливості співіснування під одним дахом. Хрестилася родина, а точніше дім — усі домочадці. Княжий же і боярський дім-двір складався з численної челяді, вільної і невольної, та до того ж у такому міському центрі, як Київ, мав звичайно свою ремісницьку, торговельну і купецьку клієнтуру.

Умовами візантійсько-руської угоди малося на увазі, що до взяття шлюбу з Анною хреститься не тільки сам Володимир, а й «люди його країни» (тут — у розумінні верхівки населення, тобто всіх тих, від кого залежала майбутня християнізація населення Русі). Хрещення київського князя і його оточення саме в силу соціальних міркувань мало викликати без зволікань хрещення домів-дворів київської знаті, в яких час оглашення припав, очевидно, на період після 6 січня 988 р. Окремі акти хрещення могли статися уже на Великдень (у ніч із 7 на 8 квітня). Масове ж хрещення в Дніпрі через погодні умови могло бути приурочене до дня П'ятидесятниці, який канонічно для цього підходив. Оскільки знатних домів до 988 р. у Києві було не менше двохсот (до 1018 р. їх було майже чотириста, про що свідчить кількість приватних, без сумніву, садібних церковок, згаданих Тітмаром), то і число хрещених у Дніпрі досягало тисяч³². Цей акт, який відповідав побажанням візантійської сторони, створював сприятливу атмосферу до приїзду порфіроносної царівни у Київ і сприймався сучасниками, зокрема другого й наступних поколінь, як «хрещення Руської землі». У корсунській же легенді, що виникла пізніше, особлива роль відводилася корсунському духовенству, яке хоч і не могло ще брати участі в цій пам'ятній події, але через рік по тому відіграло немалу роль у християнізації країни.

³⁰ ПСРЛ. — Т. 1. — Ст. 117.

³¹ Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона. — Киев, 1984. — С. 93.

³² Враховуючи обґрунтовані міркування П. П. Толочка («Історична топографія стародавнього Києва». — К., 1972. — С. 171—175), згідно з якими наприкінці X ст. у Києві налічувалося близько 15 тис. жителів, можна твердити, що в 988 р. хрестилася досить значна кількість киян, не враховуючи вже охрещених та іноземців. Дослідники, які ставлять під сумнів існування у Києві в 1018 р. 400 церков і у 1124 р. — 600, не зважають на те, що в переважній своїй більшості це були не парафіяльні храми, а невеликі дерев'яні присадибні церковки. Тут київські бояри наслідували приклад візантійської знаті. Тому суперечка не може стосуватися ступеня християнізації усього населення, а лише його соціальної верхівки, і отже, щодо Києва, кількості боярських садіб у місті в 1018 р. Якщо їх було понад 350, то і цифра «близько 400» церков, насамперед приватних, а потім і монастирських, княжих, митрополичих і парафіяльних, не повинна викликати в нас подиву.

Виникає запитання, чому ж корсунська легенда вміщена в «Повісті временних літ» під 6496 р. (березень 988 р.— лютий 989 р.)? Сама легенда річних дат не має. Для автора — редактора «Повісті временних літ» корсунська версія була найвірогіднішою, оскільки відбивала найбільш провіденційну картину хрещення Русі. Однак, як він сам зізнався, йому були відомі й інші версії, напевно, такі ж лаконічні і заземлені, як і цитовані вище записи з «Пам'яті і похвали». Таким чином, автор «Повісті» міг диспонувати річною датою, принаймні однієї з цих подій, і на цій підставі визначив корсунській легенді місце в хронологічній конструкції літопису. Це могла бути дата прибуття Анни або вирушення військ на Херсон, однак, швидше за все, це був рік хрещення значної кількості киян. У Києві, де ще близько 1060 р. жили люди, «які пам'ятали хрещення землі руської», мав зберегтися в пам'яті наступних двох-трьох поколінь цей єдиний день — 27 травня 6496 р., коли до Дніпра «зійшлося людей безліч, увійшли вони до води і стали одні по шию, інші — по груди, молодші — по груди біля берега, діти ж ходили, тримаючись одне одного, а попи, стоячи перед ними, читали молитви»³³.

Отже, прийняття християнства на Русі не було справою випадковою. Дата і умови хрещення руського правителя і його оточення зумовлені певною політичною ситуацією, а саме — процесом проникнення християнства на землю полян, який тривав понад століття, і зростанням його ролі в придворній середовищі Києва, особливо з часу хрещення бабці Володимира княгині Ольги — Олени³⁴.

Дипломатична ініціатива візантійського імператора Василія II була викликана невідкладними політичними і воєнними цілями, що їх диктувала йому боротьба з узурпаторами. В 987—989 рр. імператор був далекий від думки про християнізацію Русі. Для македонської династії, для імператорського двору, безсумнівно, було важливим виправдати порушення традиції вищими мотивами, але в дні, коли це вирішувалось, вистачило й того, щоб новий родич і союзник, принаймні на ім'я, не був язичником. Якби думка про прийняття нової віри на Русі зародилася у Царгороді, повернення до язичества було б неминучим, як це і сталося одразу після передчасної ініціативи Фотія у 867 р., або ще за правління Ольги та її сина Святослава, коли вже відчувалась потреба у змінах, але побоювання порушити традиції переважили. Вони послаблювалися протягом наступних десятиріч, але умови, створені Василієм II, полегшили справу написання Володимира в міжнародний контекст, визначений реальною розстановкою політичних сил. Про тривалість процесу прийняття свідчить внутрішня політична зрілість панівного класу Київської держави до хрещення Русі. Є підстави вважати, що сам Володимир, вихований своєю бабцею, був і внутрішньо готовий стати істинним християнином.

У візантійському суспільстві хрещення Русі не дістало відгуку. В руських союзниках Василія II воно вбачало апокаліптичну силу, що загрожувала імперії та її столиці. Візантійські історики зберігали вражаючу стриманість щодо цієї події навіть тоді, коли імператор перемогами, здобутими завдяки допомозі руських військ, обстоював слухність свого вибору. М. Пселл у «Хронографії», написаній у 60-х роках XI ст., зображував «росів — варварів» так, що можна було зробити

³³ ПСРЛ. — Ст. 117. Той факт, що хрещення киян не могло у часі значно відставати від хрещення самого Володимира, відзначив ще М. С. Грушевський: «За тим, що се досить скоро сталося по охрещенню самого Володимира, промовляє та обставина, що в наших джерелах охрещення Русі безпосередньо в'яжеться з охрещенням самого Володимира: натяків на якийсь довгий час між ними нема. (Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1913.— Т. 1.— С. 515).

³⁴ Цей період, що підготував події 988 р., висвітлено у кн.: Müller L. Die Taufe Russlands.— München, 1987.— S. 16—91. Змістовний огляд проблеми християнізації Русі дано у кн.: Podskalsky G. Christentum und Theologische Literatur in der Kiever Rus.— München, 1982.— S. 11—48.

висновок, ніби Русь усе ще була язичеською країною. В XI ст. політична думка у Візантії ще не зуміла приладнати Русь до моделі своєї ідеальної Ойкумени³⁵.

Ініціатива прийняття нової віри на Русі визріла і вийшла із середовища панівного класу Київської держави, який у християнській системі цінностей шукав стимулів, що допомогли б вирішити його власні проблеми. Зрілість умов і вдалість прийнятого рішення визначили епохальну значимість подій 987—988 рр.

Одержано 19.01.79.

В конце 80-х годов X в. между Русью и Византией установились политические отношения, которые ускорили введение христианства на Руси. В 987 г. в Византийской империи вспыхнуло против Василия II восстание под предводительством Варды Фоки, который провозгласил себя императором. Василий II обратился к князю Владимиру за помощью, высказывая готовность отдать за него замуж свою сестру Анну. Автор статьи попробовал несколько иначе подать ход событий, которые способствовали сближению между Константинополем и Киевом и превращению Руси в христианское государство.

³⁵ Докладніше про це див.: Порре А. How the Conversion of Rus Was Understood in the Eleventh Century // *Harvard Ukrainian Studies*, XI.—1987.— N 3/4.— P. 287—302.

До уваги читачів!

У другому півріччі 1990 р. на сторінках «Українського історичного журналу» будуть опубліковані праці М. І. Костомарова «Мазепинці» та Антоновича В. Б. і Беца В. А. «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах».